

תחילת הסוף של הסכסוך "הישראלי-ערבי"?

דן שיפטן

אוניברסיטת חיפה

הסכסוך "הישראלי-ערבי" במתכונתו המוכרת מתפוגג והולך. חוזה השלום עם מצרים ב-1979 היה "סוף ההתחלה", ולאחרונה הגיעה "התחלת הסוף" של המתכונת הזו. זה אינו חלום השלום שהובטח באוסלו. ייתכן שחומרת האיומים על ישראל גברה, כיוון שהאויב הערבי של פעם היה הרבה פחות מרשים ומסוכן מהאויב האיראני בעידן החדש. זה גם אינו אומר שהערבים הרדיקלים הנלחמים בישראל פחות נחושים וחסרי מעצורים. זה בוודאי אינו מבשר את סיום הסכסוך עם הפלסטינים. החידוש הוא בהצלחתה של ישראל לשבור את החזית הכלל-ערבית נגדה, בסיוע החולשות המובנות של הערבים, ולשכנע את רוב מדינות ערב להודות למעשה במדיניותן כי ישראל חזקה היא תנאי הכרחי לשרידותן, ולא האיום שמולו ראוי להן להתארגן. האלימות וחוסר היציבות של האזור עומדים בעינם, אך ציר המאבק אינו בין ישראל לבין "הערבים" אלא בין קואליציה ישראלית-ערבית לבין המהפכה האיראנית וטורקיה של ארדואן. ודאי שלא מדובר באשליה כאילו "סכסוך המזרח התיכון" מתנהל סביב המאבק בין ישראל לבין הפלסטינים, הנתמכים בידי "העולם הערבי".

מילות מפתח: הסכסוך הישראלי-ערבי, הסכסוך הישראלי-פלסטיני, איראן, טורקיה, פלסטינים, מצרים, הסכמי אברהם

מבוא

הסכסוך "הישראלי-ערבי" במתכונתו המוכרת מתפוגג והולך. חוזה השלום עם מצרים ב-1979 היה "סוף ההתחלה", ולאחרונה הגיעה "התחלת הסוף" של המתכונת הזו. זה אינו חלום השלום (יש שיאמרו הזיית השלום) שהובטח באוסלו. ייתכן שחומרת האיומים על ישראל גברה, כיוון שהאויב הערבי של פעם היה הרבה פחות מרשים ומסוכן מן האויב האיראני של העידן החדש. זה גם אינו אומר שהערבים הרדיקלים הנלחמים בישראל פחות נחושים וחסרי מעצורים. זה בוודאי אינו מבשר על סיום הסכסוך עם הפלסטינים. תוכן חייהם של תומכי חמאס הוא נחישותם להכאיב ליהודים ותחושת הסיפוק מכך, גם כשאין בדבר כדי לקדם את יעדיהם ואולי אפילו להסיגם, ואלה ביהודה ושומרון מתבשמים ביכולתם לגייס, בלא תועלת רבה לעניינם, גורמים "פרוגרסיביים" באירופה ובארצות הברית נגד ישראל. פגם בולט הוא העובדה שלתנועה הלאומית בעזה ובגדה – אין יעדים קונסטרוקטיביים בצמרת סדר היום הלאומי שלה.

הסכסוך "הישראלי-ערבי" במתכונתו המוכרת מתפוגג והולך. חוזה השלום עם מצרים ב-1979 היה "סוף ההתחלה", ולאחרונה הגיעה "התחלת הסוף" של המתכונת הזו.

החידוש הוא בהצלחתה של ישראל לשבור את החזית הכלל-ערבית נגדה בסיוע החולשות המובנות של הערבים, ולשכנע את רוב מדינות ערב להודות למעשה במדיניותן כי ישראל חזקה היא תנאי הכרחי לשרידותן, ולא האיום שמולו ראוי להן להתארגן. האלימות וחוסר היציבות של האזור עומדים בעינם, אך ציר המאבק אינו בין ישראל לבין ה"ערבים" אלא בין קואליציה ישראלית-ערבית לבין המהפכה האיראנית, טורקיה של ארדואן (ואיום הג'האדיה-סלפיה). זו חופפת במידה רבה את הקואליציה דה פקטו של ישראל ורוב מדינות ערב נגד "האחים המוסלמים". התפיסה המקובלת באירופה ושל הנשיא לשעבר אובמה כאילו "הסכסוך במזרח התיכון" מתנהל סביב המאבק בין ישראל לבין הפלסטינים הנתמכים בידי "העולם הערבי" הייתה תמיד שגויה, פשטנית ומכוננת אידיאולוגיה (להבדיל מאנליטית), ועכשיו גם התגלתה בפועל כחסרת כל יסוד.

העימות האחרון עם הפלסטינים בעזה ("שומר החומות", מאי 2021) אושש את הטיעון הזה, כיוון שבעקבותיו התחזקו היחסים והועמקה השותפות בין ישראל לבין מדינות ערב המרכזיות החברות בגלוי ובהסתר בקואליציה הזו, ובראשן מצרים. אלה חוששות

שהישג של חמאס עלול לעודד את האחים המוסלמים בתחומיהן ולאיים על משטריהן.

התגבשותה של המתכונת הכלל-ערבית

הקולקטיב הערבי החל להתגייס למאבק נגד ישראל עוד משלהי תקופת המנדט, אך הסכסוך הישראלי-ערבי עוצב בצורתו המובהקת בימי נאצר. בשנות ה-40 החליטה מצרים סופית לחתור להנהגת העולם הערבי ולהדיח את ההאשמים בעיראק ובירדן ממעמד הבכורה שביססו לעצמם ב"מזרח" הערבי (גרשוני, 1980; Gershoni, 1970; Kedourie, 1981). עם סיום המנדט הבריטי, כאשר גורלה של פלסטין עמד להיחרץ בצל האיום הציוני למסד את מה שהנרטיב הערבי ראה כהמשך השליטה הזרה על חשבון בעליה הערבים של הארץ, נאלצו כל מי שנאבקו על מנהיגות האזור להתייצב ל"הגנת הפלסטינים". הנהגת מצרים לא גילתה עניין רב בנושא אפילו באמצע שנות ה-40, למעט תנועת האחים המוסלמים. אליהו ששון מהמחלקה המדינית של הסוכנות היהודית פגש בספטמבר 1946 את ראש ממשלת מצרים אסמאעיל צדקי ודיווח: "נדמה היה לי שאני יושב עם אחד החברים שלי במחלקה ואנחנו מטכסים עצה" (ששון, 1978). המלך עבדאללה, לכאורה מנהיג הפלישה הערבית שנועדה "להציל" את פלסטין מן היהודים, היה נתון למעשה בברית אסטרטגית עם ישראל נגד התנועה הלאומית הפלסטינית ונגד מצרים. אלא שכאשר ניסה בסוף המלחמה לכונן שלום עם ישראל, התברר גם לו שהאווירה בעולם הערבי אינה מאפשרת לו ולאליטה הירדנית לחרוג מן הקונצנזוס האזורי (שיפטן, 1987).

בימי הנשיאות של נאצר הוזנקה המגבלה של קשרים פומביים ומפורשים עם "הישות הציונית" לרמה של טאבו עליון, המגדיר את מידת הנאמנות הפטריוטית של הערבים כולם ומכתים את העובר עליו כבוגד. תנועתו המשיחית של נשיא מצרים הצליחה להלהיב את האליטות והציבור הפוליטי "מהאוקיינוס [האטלנטי] עד המפרץ [הערבי]" בהבטחה להשיב לערבים את גדולת עברם הקדום. את מצרים הממוקמת בצומת הגיאוגרפי-אסטרטגי בין הסהר הפורה, חצי האי ערב וצפון אפריקה ראה נאצר כמי שנועדה להנהיג את דוברי הערבית ממרוקו שלחופי האוקיינוס ועד עיראק וערב הסעודית שלחופי המפרץ הערבי בתוקף ההיסטוריה של מצרים, גודלה, יציבותה, תרבותה ומנהיגותו. הטיעון שקנה את ליבם היה לכאורה משכנע ובשלב הראשון אף הוכיח את תוקפו: הערבים נועדו לגדולה; הם נחלשו בשל פיצולם ומאבקייהם הפנימיים; הפיצול

לשחרר ארץ זו. אסון פלסטין הוא שגילה את המזימה של החוגים הריאקציוניים וחשף את בוגדנותם של הגורמים האזוריים השכירים ושלילתם את יעדיהם ושאיופיהם של העמים [...] אסון פלסטין הוא שהצביע בבירות על הדרך לגאולה, הדרך לאחדות, חירות וסוציאליזם (Laqueur & Schueftan, 2016).

מסע הדה-לגיטימציה של המדינות המלוכניות ה"מפגרות" נועד לדחוק אותן למגננה ולהכפיף את מדיניותן לנאצר בניגוד לצורכיהן הלאומיים יותר מאשר לחיסול משטרן (קיסנינג'ר, 2007). בתנאים כאלה לא יכלה ירדן, למשל, לבטא את שותפות האינטרסים שלה עם ישראל, ומדינות ערביות אחרות לא העזו להתעלם מן המאבק בישראל, אף שלא היה להן כל עניין ישיר בו.

הרדיקליזם במבוי סתום: מששת הימים עד קריסת ברית המועצות

המערכת הזו תפקדה היטב בשירותו של נאצר עד ראשית שנות ה-60. לקראת אמצע העשור היא פנתה נגדו וסופה שהביאה למפלה הגדולה של תנועתו המשיחית. במעין צדק פואטי של "כורה שחת בה ייפול", נמצא בקרב הערבים גורם רדיקלי – סוריה – שהצליח להפעיל את המנגנון של נאצר כדי לדחוק גם את נשיא מצרים למגננה מביכה, דווקא בנושא של שחרור פלסטין. במהלך המאבק המר בין מצרים לסוריה על האשמה בפירוק האיחוד ביניהן ב-1961 תבעו הסורים מנאצר לקיים את התחייבותו למלחמה בישראל, בידיעה שהוא נחרץ בדעתו שלא לעשות כן באותה עת. בנאום בפני חברי המועצה המחוקקת בעזה הסביר נאצר ב-1962 דווקא לפלסטינים, מדוע הסולידריות הכלל-ערבית שבשמה הוא נקרא באותו מועד "לשחרר את פלסטין" סותרת את אחריותו כמנהיג הערבים להימנע מלהיגרר למבחן כוח עם ישראל, בשעה שצבאות הערבים עדיין אינם מוכנים לכך. הוא סיפר על התבוסה ב-1948, כאשר מנהיגות חסרת אחריות שלחה את צבאות ערב למלחמה בפלסטין בלא להכין לניצחון ותיאר את לקחיו:

[...] והמנהיג אשר אינו מפקפק בניצחון ומנסה להחדיר מחשבה בדבר הניצחון הקרוב – בוגד בעניין ארצו ומולדתו [...] כאשר נבצע את הפעולות הצבאיות, אין לנו מנוס אלא להיות נכונים לבצען. אם אין אנו נכונים, חובה עלינו לפעול באורח מחושב עד שנהיה נכונים, באופן שלא יארע לנו שוב מה שארע בשנת 1948. [...] כן אהיה חייב שלא להמר בגורל

נבע מהיעדר מנהיגות ומהתרפסות בפני אויביהם; נאצר הוכיח את יכולתו להציע להם מנהיגות מאחדת והפגין בעימותיו המוצלחים עם המערב את יכולתו להבטיח להם מעמד של כבוד ויראה בזירה הבינלאומית (קיסנינג'ר, 2007). בבסיס כל ההישגים המרשימים האלה עומדת הסולידריות הכלל-ערבית. מי שחורג מן הסולידריות הזו בוגד בתקוותיהם ובעתידם של הערבים. הסכסוך עם ישראל הוא נדבך מכריע במאבקם של הערבים להשיב לעצמם את המולדת הערבית במזרח התיכון, שבה שתל הקולוניאליזם המערבי מדינה יהודית. זו חוצצת בין המזרח הערבי בסהר הפורה ובחצי האי ערב (משרק) לבין המערב הערבי בצפון אפריקה (מגרב).

הטאבו הזה העמיק בימיו של נאצר ושימש את נשיא מצרים כדי לצופף את שורות הערבים ולהטיל את מרותו אפילו על מתנגדיו המרים ביותר. נאצר אימץ יעד רדיקלי של "שחרור פלסטין", מבלי לקבוע מסגרת זמן מחייבת למימוש. מאז מבצע קדש ב-1956 הבין כי יצטרך להתעצם מאוד כדי להחריב את ישראל, אך עניינו לא היה במימוש הצבאי אלא במסר הפוליטי: התנאי המוקדם למימוש כל תקוותיהם של הערבים – שחרור מעול זרים, שיקום כוחם וכבודם, כינון רווחתם והשבת אדמתם שנגזלה בידי היהודים – הוא אחדותם תחת מנהיגותו המשיחית של נאצר. מי שחתר נגד האחדות למען מאבק משותף בישראל והחרמתה המוחלטת, כפר בעיקר. הוא יענש בידי עמו שלו שיחסל אותו, לפחות פוליטית וכנראה גם פיזית, כיוון שבגד בתקוותיה ובעתידה של האומה. נאצר פיתח את הטיעון הזה בייחוד בשיאה של "המלחמה הקרה הערבית" בשנות ה-60:

המערכה המתנהלת עתה בכל מקום במולדת הערבית היא מערכה בין שני זרמים: הזרם הלאומי והזרם הבלתי לאומי. הראשון כולל את כל הכוחות הלאומיים והפרוגרסיביים ואילו השני כולל את אויבי הלאומיות והאיחוד, לרבות המתכחשים לערביות, הראקציונרים, העדתיים, האימפריאליסטים, ישראל והקפיטליסטים הקשורים בריאקציה ובאימפריאליזם. המערכה בין שני הזרמים היא מערכה אכזרית ולגמרי לא קלה, כיוון שהיא מערכה גורלית (רדיו קהיר, 1963).

בהצהרת האיחוד הפדרלי בין מצרים, סוריה ועיראק, באפריל 1963 נקבע:

איחוד הוא מהפכה, בייחוד משום שהוא קשור במהותו בעניין פלסטין ובחובה הלאומית

השלום עם מצרים בסוף אותו עשור, נפגעה עם קריסת ברית המועצות ומלחמת המפרץ בסוף שנות ה-80 וראשית שנות ה-90 ונכנסה לשלב של גסיסה מיוסרת בעקבות "האביב הערבי" בעשור השני של המאה ה-21. מצבה האנוש קיבל ביטוי פומבי ב"הסכמי אברהם". כל אחד מן השלבים האלה ראוי לדיון קצר.

שחיקת הסולידריות הערבית

המתכונת הכלל-ערבית המובהקת, בשיאה של התקווה המשיחית של שנות ה-50 וה-60, נגזרה מתחושת העוצמה הגוברת של הגורמים הרדיקליים בזירה הבינלאומית והאזורית. מיצובה הנכון של מצרים במלחמה הקרה חיזק מאוד את יכולת המיקוח של נאצר עם המעצמות; מעמדו הבינלאומי שלהב את מאמיניו במזרח התיכון וחייב גם את יריביו להתפקד במחנהו. אחרי התבוסה ב-1967 עדיין רווחה התקווה ששילוב של נחישות המאבק של הערבים ומעמדם המשפיע בזירה העולמית יכפו על ישראל, כמו ב-1957, לאבד את פירות הישגיה הצבאיים בלא תמורה מדינית. נאצר תיאר את מאזן הכוחות הקובע, לשיטתו, פחות משנתיים לאחר המלחמה:

הפסדנו קרב ביוני 1967, אך האויב לא ניצח במלחמה [...] משום שלא היה מסוגל לכפות תנאים ההולמים את הערכתו באשר לניצחון הצבאי הזה. הסיבה העיקרית לכך היא שניצחנו הצבאי נוגד את הטבע, נוגד את ההיגיון ונוגד כל הערכה נכונה של הכוחות המעורבים. העיקר הוא שהאויב לא יכול היה לכפות תנאים פוליטיים, משום שאומתנו, זכותה, עמידתה ומשאביה – הטבעיים, הפוליטיים, הפסיכולוגיים, והכלכליים – גדולים בהרבה מאלה שלו. ולכן הוא היה מסוגל לנצח בקרב, אך לא במלחמה. עלינו לכוון מחדש את משאבינו ולגייסם מחדש כדי לתקן את מה שקרה, והרבה יותר מכך (מסמכי עבד אל-נאצר, עמ' 49–52).

הישיג הערבים במלחמת יום הכיפורים והאפקט העולמי הדרמטי של הכוח והממון שלהם בעת משבר האנרגיה קיימו את התקווה לשיקום מעמדם ולכפיית רצונם על ישראל עד שלהי שנות ה-70. במחצית הראשונה של העשור התחולל לא רק שינוי דרמטי לטובה בעמדת המיקוח של הערבים אלא גם מפנה חד בבטיחות העצמי ובתקוותיהם לעתיד. נזאר קבאני, משורר חשוב שפרסם ביקורת נוקבת על המאפיינים התרבותיים שהובילו, לשיטתו, לתבוסת הערבים ב-1967 ("בשולי פנקס

ארצי ולא להיכנס לשואה שניה בדומה לשואה של שנת 1948 [...] המלחמה היא הגנה, נסיגה ותקיפה, והמפקד המנצח יודע, מתי לתקוף ומתי לסגת (הרכבי, 1972).¹

לבסוף החלו הסורים עצמם להתגרות בישראל, ובעקבות תגובותיה תבעו ממצרים להצטרף למאבק ולהנהיגו, כמתחייב מן הסולידריות הכלל-ערבית שסביבה התגבשה התנועה המשיחית הנאצרית גם בתחום הסכסוך הישראלי-ערבי. לאחר שנים של פרובוקציות מדמשק, לא היה נאצר מסוגל עוד לעמוד בפני המנגנון שהוא עצמו כונן ונקט צעדי הסלמה שהובילו לתבוסתו ולחורבנו במלחמת ששת הימים. אותה תביעה לסולידריות כלל-ערבית חסרת גבולות שניצבה בליבו של הסכסוך הישראלי-ערבי במתכונתו המובהקת גררה גם את ירדן למלחמה אבודה שהמלך חוסיין לא רצה בה, והביאה לאובדן ירושלים ולשליטת ישראל בכל "פלסטין" שממערב לירדן. בשתי הזדמנויות הסביר המלך את שיקוליו, בראשית המשבר ובעיצומו:

בפרספקטיבה היסטורית אפשר לקבוע שמימושה המלא והמובהק של הסולידריות הכלל-ערבית הזו ב-1967 יצר את התנאים שהביאו לשחיקתה, לכרסומה ולהתמוססותה, לקראת קריסתה הגמורה בעשורים הבאים.

כאשר נאצר הזיז את כוחותיו מעבר לתעלת סואץ ואל תוך סיני ידעתי שהמלחמה בלתי נמנעת. ידעתי שאנחנו עומדים להפסיד בה. ידעתי ששתי האפשרויות מאיימות על ירדן: או שנפעל כפי שפעלנו, או שהמדינה תקרע את עצמה לגזרים אם נישאר מחוץ למלחמה, וישראל תצעד אל תוך הגדה המערבית ואולי אף מעבר לכך [...] לא היה כאן מצב שנוכל לנצח [...] ידענו מה יהיו התוצאות. אבל זו הייתה הדרך היחידה, ותוצאותיה היו האסון שעיימו אנו חיים מאז ועד היום (שליים, 2009, עמ' 212).

בפרספקטיבה היסטורית אפשר לקבוע שמימושה המלא והמובהק של הסולידריות הכלל-ערבית הזו ב-1967 יצר את התנאים שהביאו לשחיקתה, לכרסומה ולהתמוססותה, לקראת קריסתה הגמורה בעשורים הבאים. היא עמדה בתוקפה עד מותו של נאצר ב-1970, השמיעה את שירת הברבור שלה במלחמת יום הכיפורים ובחרם הנפט בשנות ה-70, נסדקה בלא תקנה בחוזה

הפלסטינית בהנהגת המופתי, ערפאת ויורשיהם. זו דחתה מראשיתה כל פשרה היסטורית (פורת, 1971; 1978; שיפטן, 1987),³ אפילו כאשר מנהיגיה ידעו היטב בשלהי שנות ה־40 על החלופה הקטסטורפולית לכך, בדמות שותפות ישראלית־ירדנית על חשבון עצמאותם הלאומית. כך היה גם בעקבות יוזמת סאדאת, כאשר ערפאת עצמו הגדיר את הצעות האוטונומיה של בגין כמוליכות למדינה פלסטינית (לוי, 1998),⁴ וכך התמידו ערפאת וממשיכו לדחות כל פשרה היסטורית, גם לאחר קריסת תהליך אוסלו באינתיפאדה השנייה — בימי אהוד ברק ובימי אהוד אולמרט (ממר"י, 2020).⁵

כישלוננו הבלתי נמנע של תהליך אוסלו נבע מאי־הבנה בסיסית בקרב אדריכליו בדבר מהותה של התנועה הלאומית הפלסטינית בהנהגת המופתי, ערפאת ויורשיהם.

הרדיקליות האובדנית מימי המופתי ועד היום מעוגנת בהנחה הפלסטינית בדבר התמדתה של המתכונת הכלל־ערבית של הסכסוך עם ישראל, תוך הכחשת גורמי העומק של השינוי המצטבר המתואר כאן, המתחולל במתכונת הזו מאז שנות ה־70. הפלסטינים הניחו בשנות ה־90 שגם בעתיד יזכו לתמיכה מסיבית במאבקם מהעולם הערבי, כפי שהפגנת הסולידריות עם העניין הפלסטיני גררה את מדינות ערב למלחמה ב־1948, כפי שגררה את מצרים וירדן למלחמה ב־1967 וכפי שמנעה הסדרים נפרדים עד 1977 והשאירה את מצרים בודדה מחוץ למעגל הסולידריות הזה עוד עשור וחצי אחרי חוזה השלום. ערפאת זיהה בראשית שנות ה־90 ממשלה ישראלית הלהוטה להאמין בסיכויי השלום ונכונה להניח לו ולאנשיו להיאחז בגדה וברצועה. הוא סייע לה להונות את עצמה עד שהחלה להיחשף, כבר ב־1995 (גלילי, 1995; ברון, 1995),⁶ העובדה שההיאחזות הזו נועדה להעצים ולייעל את המאבק נגד ישראל ולא לסיימו בפשרה.

בדיעבד אפשר לקבוע כי למרות הנזק הכבד שגרם תהליך אוסלו לישראל, הוא גם סייע להמשך השחיקה בגיבוי הכלל־ערבי לפלסטינים: ירדן מצאה עילה לכוון שלום עם ישראל (1994) בטענה שאפילו אש"ף פועל באותו כיוון, ומדינות באסיה ובאפריקה כוננו קשרים עם ישראל או חידשו אותם לאחר שנותקו בשנות ה־70. אפילו השבירה הכוחנית של המאבק הפלסטיני, שסיימה את האינתיפאדה השנייה בראשית המאה הנוכחית, לא הסיגה לאחור באופן משמעותי את מגמת השחיקה בסולידריות עם הפלסטינים.

התבוסה (" כתב מייד אחרי מלחמת יום הכיפורים על ההבדל בין הדימוי העצמי לאחר התבוסה לזה שהתברך בו אחרי הישגי החיילים הערבים ב־1973. לפניה: "עיני היו שתי מערות שבהן מקננים עטלפים ועכבישים [...] אני נושא על מצחי צלקת עמוקה ושמה החמישה ביוני". בעקבותיה: "נולדתי תחת הסולמות והגשרים הצפים" לחציית התעלה ו"יצאתי [...] מרחם נושאי הגייסות וקני התותחים [...] הייתי אחד מאלה שיצאו מרחם הטרגדיה והזעם [...] הנה אני שוחה במימי תעלת סואץ ככריש וקורע בשיני את בשר החיילים הישראלים בגולן" (סיון, 1974).

התקווה הזו נסדקה ללא תקנה עם יוזמת סאדאת וחוזה השלום הנפרד שחתמה המדינה הערבית הגדולה והחשובה ביותר עם ישראל ב־1979. זה היה לא רק סוף הסולידריות הכלל־ערבית, עם פרישת האבן הראשה ממנה, אלא גם מהלך שאפשר לישראל להפנות משאבים מביטחון לזירת הפנים, באופן שהזניק את התפתחותה (בן־צבי, 2002)² והגדיל בצורה דרמטית את הפער בינה לבין הגורמים הערביים שדבקו במאבק נגדה. התפוררותה של הסולידריות הערבית השתקפה כעבור שנים ספורות בעמידתן של מצרים וכל שאר מדינות ערב מנגד, כאשר ישראל תקפה את הכור הגרעיני בבגדאד (1981) וכבשה עיר בירה של מדינה ערבית (ביירות ב־1982). חדלון של מדינות ערב העמיק עם קריסתה של ברית המועצות בסוף אותו עשור (1989), לא רק משום שהרדיקלים הערבים איבדו את התמיכה הצבאית והפוליטית של מעצמת־העל אלא גם משום שכל הערבים איבדו את יכולת התמרון שהעניקה להם התחרות הבין־מעצמתית במלחמה הקרה. במלחמת המפרץ הראשונה, כשנתיים אחרי התפוררות ברית המועצות, הומחשה הקריסה של הסולידריות הכלל־ערבית כאשר חאפז אסד, שליטה של המדינה שהובילה את הקונצנזוס הרדיקלי גם במאבק נגד ישראל, התפקד במחנה בהנהגת ארצות הברית במלחמה נגד משטרו הרדיקלי של סדאם חוסיין בעיראק.

הממד הפלסטיני

בשנות ה־90 עורר השינוי במאזן הכוחות העולמי תקווה מופרכת בירושלים כי נכונות לשינוי דרמטי במדיניות ישראל בסוגיה הפלסטינית תאפשר פשרה היסטורית עם תנועתם הלאומית. התקווה הזו התבססה על ההנחה שערפאת ושותפיו להנהגה הפלסטינית הפנימו את העובדה שבעידן האמריקאי אין להם סיכוי להתמיד במאבקם למיצוי כל מטרותיהם הלאומיות. כישלוננו הבלתי נמנע של תהליך אוסלו נבע מאי־הבנה בסיסית בקרב אדריכליו בדבר מהותה של התנועה הלאומית

קריסת הסולידריות הערבית בעקבות האביב הערבי

הפגיעה הדרמטית והקשה ביותר מאז מלחמת ששת הימים בסולידריות הכלל-ערבית בנושא הפלסטיני – המאפיין החשוב ביותר של הסכסוך הישראלי-ערבי במתכונתו המוכרת – התרחשה בעשור השני של המאה ה-21 במהלך האביב הערבי ומה שנחשף בעקבותיו. כבר הוזכר שהסולידריות הזו חושלה בעת תנופת הישגיו של נאצר ותנועתו המשיחית, בשיא ההערכה העצמית של העוצמה הערבית בעידן החדש. הלקחים מאירועי האביב הערבי של הערבים עצמם, של אויביהם ושל משקיפים מנוסים של האזור מצביעים על השפל העמוק ביותר בתדמית הזו ובשיפוט החיצוני בדבר מעמדם של הערבים ותקוותיהם לעתיד.

המושג האביב הערבי שיקף את הפער בין הציפיות הגדולות לבין המציאות הכואבת. שני תוצרי לוואי חיוביים של האירועים הללו – הפרכת האשליות בדבר "המזרח התיכון החדש" וקריסת הסולידריות הכלל-ערבית במאבק נגד ישראל – אינם יכולים לפצות על הכישלון המחפיר ועל הסבל הנורא ששרר באזור בעקבותיו.

המושג האביב הערבי שיקף את הפער בין הציפיות הגדולות לבין המציאות הכואבת. שני תוצרי לוואי חיוביים של האירועים הללו – הפרכת האשליות בדבר "המזרח התיכון החדש" וקריסת הסולידריות הכלל-ערבית במאבק נגד ישראל – אינם יכולים לפצות על הכישלון המחפיר ועל הסבל הנורא ששרר באזור בעקבותיו. התברר שוב, כפי שידע כל מי שלא התעקש מטעמים אידיאולוגיים להציג תמונת מציאות שגויה ואשלייתית, כי מוקד הכישלון הוא בחברה הערבית, וכי מאפייני שליטיה הם בעיקר תסמין של גורמי עומק אנדוגניים. התברר שוב שלא ניתן להתמודד בהצלחה עם אתגרי המאה הזו בלא תמורה יסודית בסדר החברתי והפוליטי השבטי, בלא נכונות לערער יסודות פטריארכליים, לפתח חברה אזרחית ולאמץ גישה פלורליסטית בחברה ובפוליטיקה. בלא התשתית הזו, אפילו בחירות חופשיות אינן יכולות להביא אלא להחלפת רודנות הרסנית אחת במשטר מדכא אחר.

לאחר עשור של "אביב" בגרסתו הערבית מלבליים במזרח התיכון רודנויות, אנרכיה, מלחמות אזרחים, מצוקה וייאוש, הגרועים יותר ממה שהאזור הכיר לפניו. המצב חמור יותר גם משום שנגרם סבל רב ומיותר למיליוני אנשים וגם משום שהתקוות לשיפורו נכזבו.

אפילו בתוניסיה, שבה הסתמן תחילה שינוי חיובי, היה מימוש תלוי ברצונם הטוב של האחים המוסלמים. אלה מיומנים בהצעת סיוע מידי לנדכאים, המעמיק את אחיזת הארגון בחברה, לקראת השלטת רודנותו עליה. כזה בדיוק היה המהלך של ארדואן בעשור הראשון לשלטונו, לפני שנחשפה המהות הדורסנית של גרסתו לאסטרטגיה המתוחכמת של האחים המוסלמים.

בשאר מוקדי האביב הערבי – במצרים, בלב, בסוריה, בתימן ובמדינות שבהן הוא מטיל את צל חרדותיו בלא שהתפרץ – עומדים המצוקה והכישלון בתוקפם, או שהחמירו. התברר שבמדינה החשובה ביותר, שבה הודח הנשיא (מובארכ), החליפו הבחירות משטר בלתי מתפקד אך יציב ומתון במשטר מסוכן לוחמני ומדכא של האחים המוסלמים, שחסם את הדרך לכל סיכוי של פלורליזם ודמוקרטיה. זה הוחלף בתורו, בתמיכה ציבורית רחבה, בדיקטטורה צבאית. במקום שבו נכשל הניסיון להדיח את השליט ערך הנשיא (בשאר אסד) טבח המוני בקרב אזרחיו ושרד בזכות אכזריות חסרת מעצורים. במקום שבו נרצח השליט (קדאפי) התברר שהחברה הלובית יכולה להעלות רק חלופה של כאוס שבטי, הגרועה אפילו משלטונו של נשיא מדכא ומופער. בתימן טובחות זו בזו שתי כנופיות המבטיחות לאוכלוסייה רק סבל ומצוקה. בלבנון, גם אם תיחלץ בעור שיניה מקריסה, אוכלים הרקב והשחיתות המובנית כל חלקה טובה, חזבאללה מסכן אותה במלחמה לא לה שתביא עליה חורבן, ומעורבותה של איראן רק מחמירה את המצב. הפריחה המרשימה בחלקים של המפרץ בנויה במידה רבה על כרעי תרנגולת, בדמות רוב מכריע של עובדים זרים ומיעוט קטן של בעלי פריבילגיות. במקומות שבהם הקימו הפלסטינים משטר משלהם – בעזה ובאזור A בגדה – שוררים דיכוי ושחיתות מובנית.

"אומרים שהשירה לערבים היא כפילוסופיה ליוונים, כחוק לרומים וכאומנות לפרסים: בית הגגנים והביטוי הצרור ביותר של רוחם הייחודית" (עג'מי, 1998). אחד המשוררים הערבים החשובים בדור האחרון, אם לא הבולט שבהם, נתן לייאוש ולתחושת המבוי הסתום ביטוי נוקב. עלי אחמד אסבר, הידוע בכינויו אדוניס, הוא עלווי ממחוז לטקיה בסוריה יליד 1930, שגלה לצרפת לפני כמה עשורים. הוא פרסם את דבריו במדורו "מדאראת" (היקפים) בעיתון החשוב "אל-חיאת" הלונדוני:

[...] ההצגה הארוכה המוצגת כיום על האדמה הערבית / אינה עוסקת בגילוי אור חדש, / כי אם ההפך: האם התפתחות האירועים די בה לומר / כי בזכות "האביב הערבי" / לא נותר לאדם על האדמה הערבית / מוצא לתקווה?

חולשת הבורגנות, שבירותה של החברה העירונית והתפרצות של השבטיות הכפרית המדוכאת. כעבור עשור הושלמה מהפכת הנגד בשיבתם של משטרים צבאיים או בפיצול חברות על פי קווים דתיים, סקטוריאליים ואתניים, במעין תת־פטריוטיזם במקום הצירוף המובטח של פטריוטיזם ואוניברסליות. מגזרים רחבים של החברה משלמים בגירוש ובגלות את מחיר תבוסתה של החירות. "אשר לכוחות המהפכה", מסיים סאע'יה את קינתו, "הם נתונים ברקב העושה תחייה מהירה למאוד בלתי סבירה: לא רק את תחייתה של המהפכה, גם את תחייתן של המדינות עצמן".

השאם מלחם, עיתונאי לבנוני־אמריקאי בכיר המשמש שנים ארוכות ראש המשרד של רשת אל־ערביה בווינגטון ופובליציסט ב"א־נהאר", היה פעיל בצעירותו בחוגים שוחרי רפורמה בעולם הערבי. ביוני 2017, במלאת יובל למלחמת ששת הימים, תיאר בכאב את חורבנם של הסדר הפוליטי הערבי ושל המבנים הדתיים "הפרימיטיביים והמפגרים" ואת גלישת החברה הערבית לעומק האפלה. הוא ביכה את חורבן הערים שוקקות החיים והקוסמופוליטיות שחווה בנעוריו — דמשק, חלב, בגדאד, מוצול, קהיר ואלכסנדריה. אחרי הזוועות של האביב הערבי הוא מתאר חורבן והגליה בממדים מבהילים, שהביאו הערבים על עצמם (וטען כי בהיותם חמישה אחוזים מאוכלוסיית העולם, הם העמיסו עליו 50 אחוזים מהפליטים). מלחם הצביע על עליית המעצמות הלא־ערביות של האזור — איראן, טורקיה וישראל — בשל היחלשות הערבים, ועל התפוררותן של עיראק וסוריה עד שמתעורר ספק אם ניתן עוד לאחדן. הוא מקונן בייחוד על מצרים הנדחקת לשוליים, שורדת בזכות נדבות מן המפרץ וזקוקה במאבקה נגד מאחזי "המדינה האסלאמית" בסני לסייע של מוטוסי ישראל, שהשמידו בשנת 1967 את חיל האוויר המצרי. אף שמלחם מנסה להתנחם במאבקם של צעירים ערבים מעולם העסקים, האקדמיה והאומנות, שלא ויתרו על תקוותם לעתיד טוב יותר, הוא מסיים בנימה של ייאוש: "הם מהווים אלפי נקודות אור, אך למעשה אודים מנצנצים אלה של נאורות ימשיכו עוד שנים להיות מוקפים באפלה, אפלה סמיכה" (Melhem, 2014; 2017).

השלושה שעדותם הובאה כאן — אדוניס, סאע'יה ומלחם — גלו מן העולם הערבי והם חיים, לא במקרה, בפריז, בלונדון ובווינגטון, אך קביעותיהם זוכות לתהודה רבה מאוד ולאמון רב בקרב אומתם. העובדה שאין הם יכולים להשמיע בארצם את האמת המרה על העומק התרבותי של הכישלון הערבי היא אחת החולשות המבניות של התרבות הזו. שני המבקרים המרשימים והבולטים ביותר, שכתבו מתוך אמפתיה וכאב על המבוי

...ההיסטוריה אמרה, בקול דמוי ערבי: / מתי היום, ומחר אשלח בגוף אחר דמוי ערבי, שבטים ועדות נקרעים ואוכלים זה את זה. / לא למדתי דבר פרט למיומנות ההרג ואמנויותיו (גבאי, 2016).

במדור מ־29 ביוני 2017, שכותרתו "הערביות מדובבת את עצמה" כתב:

...אני הערביות המבדדת, החולה, / שהיא רק בטוי. / בשמי בני מכריזים עלי יום יום, / פסק דין מות / ...אני הערביות — ספרי מתקוממים עלי, / משילים מעל כתפיהם משאות עצומים של הזיה ובחילה. כל מלה מכריזה על אכל ההיסטוריה שלה, / ההווה שלה ועתידה. ההיסטוריה שלה — כי הגרה או נאלצה להגר / למקום שהיא מסרבת לחזר ממנו. ההווה שלה — קריסה שלא נתן למנע, / העתיד שלה — פתיחה ללקוי ומחיקה. ...מעטה ואילך העתיד מאחוריה. / הוי שפתי הערבית (גבאי, 2018).

חאזם סאע'יה, עורך המוסף הפוליטי של העיתון אל־חיאת ואחד הפרשנים הפוליטיים המוערכים והנבונים של העולם הערבי, תיאר את מצבה הנואש של החברה בחלוף עשור מפרוץ האירועים במאמר שכותרתו: 'האביב הערבי': העשור המר (Saghieh, 2020). הוא מאפיין את האביב הערבי כמהפכה המשמעותית ביותר בהיסטוריה הפוליטית המודרנית, שעליה אמור היה העתיד הערבי להיבנות. המהפכה הייתה אמורה לחלץ את הערבים מן הדבקות ביעדים רגשיים שמעבר לצורכי העמים והאומות: מן הצורך לחתור לפתרון אסלאמי, לאחדות ערבית, למאבק בבריתות אסטרטגיות או לשחרור פלסטין. לעמים השונים שהתקוממו היה לדבריו עניין אוניברסלי משותף ב"חירות, לחם וכבוד אנושי". הם רצו להחזיר את הכוח לעם בדרכי שלום ולהחליף את החתירה לעבר יעדים נצחיים בהישגים יחסיים ולהתחבר למהפכות המדע, הטכנולוגיה והמידע שנחסמו בפניהם. סאע'יה מתאר את התהליך שבו חוסלו לאחר שנתיים המגמות הללו על ידי המשטרים הצבאיים והגורמים האסלאמיסטיים הרדיקליים, שהשיבו על כנו את הסדר הישן באמצעות אלימות, אכזריות ומלחמות אזרחים. הם גם החזירו את השיח המבוסס על הכישלון בהתחברות להשיגי העולם המודרני ואת העיוות של בידוד האדם. התבוסה הזו מעוגנת, לשיטתו, בחולשותיה של החברה:

עושה את החברה הערבית פגיעה למשטרים מרושעים ולקיצונים הנחשבים להחריב אותה (ואת מי שנתפסים כבעלי בריתה במערב)? איש אינו סבור כי הערבים חסרי כישרון או סובלים מדחייה פתולוגית כלפי דמוקרטיה, אך כדי שהערבים יתעוררו מן הסייט שלהם וכדי שהעולם יחוש ביטחון, הרבה חייב להשתנות (The Economist, 2014).

בסיום המאמר קובעים כותביו כי רק הערבים יכולים לשנות את הכיוון שהוביל לשקיעת הציוויליזציה שלהם, וכי בעת שנכתב הייתה אך תקווה מועטה שכך אומנם יקרה. הם מצביעים על מה שנדרש – פלורליזם, חינוך ושווקים חופשיים – הערכים שאפיינו את הערבים בעבר הרחוק, אך קובעים שאימוצם המחדש אינו נראה באופק. אשר להכרה הרווחת בקרב הערבים בחולשתם ביחס לישראל, מעבר לסוגיית השורשים החברתיים והתרבותיים של החולשה הזו, אין צורך לפנות למשוררים, לחוקרים, לעיתונאים ערבים גולים או לשבועונים בריטיים. מעיד על כך נשיאה של הגדולה והחשובה במדינות ערב, ודווקא בטקס לציון המלחמה היחידה נגד ישראל שנתפסה כניצחון ערבי. בכנס של אנשי צבא לציון 45 שנה למלחמת אוקטובר העלה נשיא מצרים עבד אל פתאח א-סיסי על נס את גבורתם של חיילי מצרים בעצם נכונותם להתעמת עם כוחו העדיף של צה"ל: "פערי הכוחות הגדולים לא הרתיעו את מצרים או את הצבא שלה. זה היה כמו אחד שנוהג בסייט והשני במרצדס. האמת שהיה ברור שהמרצדס תנצח. מי בכלל מעלה על דעתו להתחרות במרצדס עם סייט, חוץ מגברים אמיתיים?" א-סיסי הוסיף כי "תוצאות המלחמה הן בגדר נס [...] הצבא המצרי הצליח לעשות זאת בעבר הוא יצליח לעשות זאת בכל פעם" (TeN TV, 2018). המסר ברור: עדיפותה של ישראל היא מבנית.

בתנאים של חולשה, חוסר ביטחון עצמי וחרדות מבוססות היטב, אין הערבים יכולים עוד להרשות לעצמם סולידריות מן הסוג שיחליש כל אחד מהם; הם זקוקים לשותפויות אחרות הסותרות את הסולידריות הזאת כדי להתמודד עם סכנות חדשות, לרבות איומים בעלי ממדים קיומיים. מה שנחשף באביב הערבי השפיע לעומק על עמדת המיקוח הערבית ועל יחסי ישראל-ערב. בשל חשיבותו המיוחדת של הפרק האחרון הזה בתולדות האזור ומורכבותו הפוליטית והתודעתית, מתבקש כאן דיון מפורט מעט יותר באותה תופעה.

מזה דורות, במיוחד מאז כינון של מדינות ערב ועצמאותן באמצע המאה הקודמת, ניסו משקיפים מערביים ובני האזור להסביר שהן נכשלו בהתמודדות עם

הסתום שאליו נקלעה חברתם – הפילוסוף הסורי צאדק ג'אל אלעט'ם והחוקר בן העדה השיעית בלבנון פואד עג'מי – חיו גם הם בברלין ובוושינגטון. שניהם נפטרו באמצע העשור הקודם ולא נאלצו לחוות את מלוא החורבן שהביאו הערבים על עצמם באותו "אביב" (עג'מי עוד האמין בראשית העשור בהצלחת הפרויקט וכתב ספר אופטימי על האירועים בסוריה). שניהם זיהו את השבר העמוק והמבני שנים לפני שעלה על פני השטח (עג'מי, 1998; Al-Azm, 2004).

בעקבות כישלונות ערביים מתמשכים במשך מאות שנים של חיכוך עם המערב ועשרות שנים של שלטון קולוניאלי מערבי בארצותיהם, הם רגישים במיוחד לתדמיתם באירופה ובארצות הברית, נוטים להיעלב מאוד מהערכה ביקורתית של תרבותם ומרבים לייחס עמדות בלתי מחמיאות כלפיהם לגזענות או לאסלאמופוביה. על רקע הרגישות הזו והאופנה המערבית, בעיקר בחוגי אקדמיה ותקשורת, להימנע כמעט בכל מחיר מביקורת קשה על גורמי "עולם שלישי", גם אם היא מתבקשת עניינית, ראוי להביא כאן דוגמה לאכזבה העמוקה בחוגים ליברליים מכישלונם של האביב הערבי, שפורסמה עוד לפני שמלוא עומקה של הזוועה הומחש בסוריה ובמוקדים אחרים. מדובר במאמר מקיף שפורסם ביולי 2014 ב'אקונומיסט' – אחד הפרסומים השקולים והזהירים של התקשורת העולמית:

לפני אלף שנים התחלפו ביניהן הערים הגדולות בגדאד, דמשק וקהיר בהובלת התחרות עם העולם המערבי. אסלאם וחדשנות היו תאומים. החליפיות הערביות השונות היו מעצמות על דינמיות, מגדלורים של למדנות, סובלנות ומסחר. אך היום הערבים במצב עלוב. בשעה שאסיה, אמריקה הלטינית ואפריקה מתקדמות, המזרח התיכון מעוכב בשל רודנות ומעוות בשל מלחמה. התקוות נסקו אל-על לפני שלוש שנים, כאשר גל של אי-שקט ברחבי האזור הדיח ארבעה דיקטטורים – בתוניסיה, במצרים, בלוב ובתימן – וזעק לשינוי במקומות אחרים, בייחוד בסוריה. אלא שפרי האביב הערבי הרקיב עד חידוש השלטון האוטוקרטי ומלחמה. שניהם מחוללים אומללות וקנאות המאיימות כיום על העולם בכללו. מדוע כשלו מדינות ערביות באופן כה אומלל ביצירת דמוקרטיה, אושר או (למעט מזלן הטוב בעניין הנפט) עושר עבור 350 מיליון אנשיהם – זו אחת השאלות הגדולות של זמננו. מה

כיוון שהביאו חירות, דמוקרטיה, שלום וזכויות אדם; איכות החיים הזו מעוררת קנאה ומוכרת בעולם בזכות הטלוויזיה והרשתות החברתיות; הכול רוצים בחיים כאלה ומבינים שרק דמוקרטיה, שיתוף פעולה אזרחי ומניעת מלחמות ועימותים יאפשרו את מימושם. מכאן נהוג להסיק לפעמים בטעות שאם יסולקו השליטים הרודנים והמושחתים ויוחלפו בכאלה שייבחרו בידי העם הרוצה בחיים טובים, יגיע המפנה שהומחש במזרח אירופה גם למזרח התיכון. את הגרסה החולמנית ביותר של התפיסה הפשטנית הזו השמיע שמעון פרס בראשית שנות ה-90 (וזו עמדה ברקע תהליך אוסלו). הוא גם קבע שהמטמורפוזה התרבותית הזו תופיע בהכרח, כיוון שהחלופה היא כישלון ומצוקה, והניח שכישלון כזה (כפי שקרה, כצפוי, בפועל) כלל לא יכול להתמיד (פרס, 1993). גרסאות אחרות שהתבררו במבחן הזמן והמציאות כמנותקות מן המציאות התרבותית והפוליטית רווחו מאוד במערב, בפרט באקדמיה ובקרב אליטות אירופיות, והכתיבו במידה רבה את הציפיות ואת המדיניות במזרח התיכון.

חולשת העולם הערבי וההשלכות על ישראל

העולם הערבי מודע עד כאב לחולשתו ואיבד הרבה מתקוותיו. לא מדובר עוד באופוריה מהסוג שהיה מקובל בשיאו של הנאציזם או אחרי המלחמה ב-1973, ובימי משבר האנרגיה וצבירת הממון. נפגעה קשה גם התקווה לייצב את המצב, לראות אופק כלכלי שמעבר לשרידות דלה, להבטיח איכות חיים סבירה. האזרח הסורי רואה את חורבן ארצו, העיראקי רואה את מולדתו נקרעת לגזרים, הלבנוני מתקשה לקיים חיי יום-יום ברמה הבסיסית ביותר וחרד מפני החמרה מתמדת של המצב. הסביבה אלימה, מאיימת ובלתי ניתנת לחיזוי. לא רק פתרון אינו נראה באופק, אפילו רגיעה אינה צפויה. גם במדינות שהצליחו למנוע התפרצויות רבתי של אלימות כמו ירדן, המצב הכלכלי מדכא, התלות בסיוע חיצוני בלתי יציב מתמידה, המתחים הפנימיים גואים (למשל ניסיון ההפיכה שיוחס לנסיך חמזה בירדן), הבסיס הפוליטי של המשטר נשחק. בסקר בקרב אלפי צעירים ערבים בני 18–24 שנערך ב-2020 ב-17 מדינות במזרח התיכון, העידו 63 אחוזים מהנשאלים במה שעורכיו קוראים הלבנט (ירדן, עיראק, לבנון, השטחים, סוריה ותימן) כי ניסו באופן פעיל או שקלו להגר ממדינותיהם. ב-2021 ירד שיעורם ל-42 אחוזים (בדומה לשיעורם בצפון אפריקה) (Arab Youth Survey, 2020). אפילו תחת כיבוש ישראלי בגדה המערבית, המצב הרבה פחות גרוע.

לכאורה אמורה התמונה העגומה הזו לעודד את ישראל: מדינות חלשות הן אויב פחות מסוכן, האנרגיות

האתגרים של העולם המודרני בשל רודנותם ושחיתותם של השליטים המקומיים. המגמה הזו התעצמה בעידן התקינות הפוליטית ובעקבות השפעתו הרבה של אדוארד סעיד על האקדמיה במערב. בעידן הזה נכפה בחוגים רחבים איסור לדון בכשליה האנדוגניים של חברה לא-מערבית, בפרט כזו שהייתה נתונה לשלטון קולוניאלי ובניה אינם לבני עור. דיון בכשלים כאלה שאינו מתמקד בנזקיו המתמשכים של השלטון הזר מביא להוקעת הדובר כגזען, תוך פגיעה במעמדו המקצועי והציבורי. לספרו של אדוארד סעיד 'אוריינטליזם' הייתה, מאז פרסומו בשלהי שנות ה-70, השפעה מכוננת בתהליך הדה-לגיטימציה של הדיון הענייני בחברות פוסט-קולוניאליות בקמפוסים של המערב ובהכפפתו של הדיון לפרספקטיבה של האשמת המערב בכשליהם של הערבים. מבחינתו, החטא הקדמון הוא האוריינטליזם שעיוות את דמותו של האזור, ואילו כפרתו מחייבת היפוך המגמה הפסולה הנוהגת בדיון האקדמי במערב, הנוטה לגמד ולהשמיץ את בני האזור בשירות תאבון ההשתלטות שלו. מבחינת תרומתו להבנת האזור אין לספרו של סעיד חשיבות, אך השפעתו על דיכוי החשיבה החופשית והכתבת הפרספקטיבה המחקרית באקדמיה במערב הייתה מהפכנית (סעיד, 2000; Kramer, 2001).⁷ דיון הוגן ומעמיק ביחסי הגומלין המורכבים בין מעצמה קולוניאלית לבין החברה שעוצבה בהשפעתה באימפריה הבריטית בעת השלטון הזר ולאחר עזיבתו הביא דווקא ראש ממשלת הודו ממפלגת הקונגרס מאנמוהאן סינג, בהרצאה שנשא באוקספורד בעת כהונתו. לצד הביקורת על השלטון הקולוניאלי ציין סינג בהכרת תודה את תרומתה של המורשת הבריטית לממשלה קונסטיטוציונית, לשלטון החוק, לתקשורת חופשית, לשירות ציבורי מקצועי ולהשכלה ומחקר אקדמיים (Ministry of External Affairs, 2005). על פי תכתיבי התקינות הפוליטית אפשר להטיל את האחריות על בני המקום רק אם היא מתמקדת ברודנים מושחתים שהושלטו בארצם בידי הקולוניאליסטים ויורשיהם המערביים, בכפייה או במניפולציה. כאשר ההיסטוריה של עליית המנהיגים הללו מקשה על האשמה כזו, מקובל לטעון שהמורשת הקולוניאלית או המדיניות המערבית ובחישותיהם הם שעוררו תגובה מסוג זה (Levi & Young, 2011). התקוות שנלוו לתיאור המעוות הזה (ובמידה רבה הצמיחו אותו) התמקדו בהתקוממות עממית רחבה שתדיח את השליטים הללו ותעלה במקומם, בבחירות חופשיות, שליטים המשקפים נאמנה את החברה המקומית.

לתקווה הזו נוסף מאז קריסת ברית המועצות טיעון קליט ונפוץ, שלווה במסקנה מופרכת: הדמוקרטיות ניצחו

בתנאים אלה, האיום הקיומי על המשטרים הערביים גובר כמובן על הסולידריות הכלל-ערבית המפוקפקת והמתפוגגת ממילא בעניין הפלסטיני. אפשר ורצוי לשלם מס שפתיים לעניין, אך ברור שלרוב מדינות ערב אין עוד הרבה משאבים פוליטיים שהן מוכנות להפנות לאפיק זה. יש להן גם הרבה פחות עניין רגשי או תחושת מחויבות עמוקה לעניין. והעיקר: אין מי שיאיים עליהן ויאלץ אותן אפילו להעמיד פנים בתחום זה, באופן שנאצר הצליח בזמנו. דעת הקהל שלהן עסוקה ברובה בחרדות מוצדקות ומיידיות אחרות. האלימות, במצרים למשל, מקבלות ברובן כללי משחק נוחים: הן מעלימות עין משיתוף הפעולה עם ישראל, כל עוד אינו גלוי מדי או עוסק בעניינים סמליים, בעוד חבריהן באיגודים המקצועיים קידמו מחוות חסרות משמעות של ממש בתחום מניעת הנורמליזציה. בירדן, שבה נדרשת פעולה פרואקטיבית יותר בשל האוכלוסייה הפלסטינית, "מעניש" המלך את ישראל בעניינים הזוכים לתשומת לב, כגון ביטול החכירה בנהריים ובערבה, ראיונות ביקורתיים, נזיפות בתקשורת ואיסור הטיסה של ראש ממשלת ישראל בשמי הממלכה, אך שיתוף הפעולה הביטחוני הדוק וחשוב. בנסיכויות המפרץ לא טורחים אפילו להעמיד פנים, ואפילו בערב הסעודית אין מסתירים עוד את שיתוף האינטרסים ואת אפשרויות שיתוף הפעולה. העיתונאי הסעודי הבכיר עבד אל-רחמן אל-ראשד, בעבר עורכו של היומון בבעלות סעודית א-שרק אל-אווסט ומנכ"ל ערוץ אל-ערביה, פרסם מאמר שבו תמך בהסכם הנורמליזציה בין איחוד האמירויות לישראל והוסיף:

לכל מדינה ערבית שמורה אותה זכות [כמו לפלסטינים] לנהל את יחסיה הבינלאומיים, ובכלל זה גם את יחסיה עם ישראל. זהו עניין ריבוני שעליו מחליטה כל מדינה בהתאם לאינטרסים שלה, ולא לפי מה שרוצים הפלסטינים או הערבים האחרים [...] ההפסדים הפלסטיניים מעולם לא פסקו, בשל אי-ההתמודדות שלהם עם המציאות וסירובם להבין את הנסיבות של מדינות ערב שמקיימות קשרים עם ישראל, אשר עשויים להיות להם [פלסטינים] לעזר רב (אל-ראשד, 2020).

זמן קצר אחרי פרסום המאמר הזמין יורש העצר הסעודי מוחמד בן סלמאן את ראש ממשלת ישראל בנימין נתניהו למפגש בעיר המודרנית ניאום לחוף ים סוף, סמוך למצרי טיראן. נתניהו הגיע בטיסה ישירה מישראל בליווי ראש

שהן מסוגלות להפנות מול ישראל מוגבלות, אפילו תשומת הלב למאבק נגדה פחתה. על הירתמות לסולידריות במאבק אפשר לדבר בעיקר בארגונים הבינלאומיים, שהתנהלותם מגוחכת ומנותקת מהמציאות, ושאפשר כמעט להתעלם מהשפעתם השולית והמוטה. החולשה הזו מזיקה גם לאינטרסים חשובים של ישראל. החולשה, המבוי הסתום וחוסר התקווה המאפיינים את האזור הזה מבטיחים שגם בעתיד הנראה לעין תיאלץ ישראל להתמודד בסביבה בלתי יציבה ואלימה של מדינות כושלות (מיכאל וגוז'נסקי, 2016; Schueftan, 2020), כאשר האלימות זולגת מדי פעם, באופן בלתי נמנע, גם אליה. חשוב מכך – מדינות ערביות חלשות ושסועות מזמינות בחולשתן את שכנתן האיראנית הגדולה, החזקה, הרדיקלית והעוינת את ישראל להשתלט עליהן ולהטיל את מרותה על האזור כולו.

אתגרים אזוריים והשותפות הערבית עם ישראל האיום האיראני

אפשרות כזו – הגמוניה איראנית על המזרח התיכון – מציבה בפני ישראל איום חמור בעל ממדים קיומיים. מאז ימי השיא של נאצר לא היה גורם שאיים לשלוט על משאביו הכלכליים (נפט, גז) האסטרטגיים (המפרץ הפרסי / באב אל מנדב, תעלת סואץ) והתודעתיים (מכה, מדינה, אל-אקצא) של האזור ולגייסם, בין היתר, נגד ישראל. האיום האיראני חמור מן המצרי בשעתו, כיוון שהחברה האיראנית מרשימה, המדע מפותח, הטכנולוגיה מתקדמת והקנאות עזה יותר. נוסף על כל אלה, רמת התחכום של איראן גבוהה לאין שיעור, ולכלים האסטרטגיים שהיא יכולה להעניק אפילו לשלוחים פרימיטיביים כמו החות'ים בתימן אין תקדים אזורי בשום מקום וזמן.

לאיום האיראני המסוכן הזה על ישראל יש גם תוצר לוואי רצוי ומהפכני בהשלכותיו בזירה הערבית. האיראנים מודעים לחולשת הערבים ונחושים להטיל עליהם את ההגמוניה של המשטר המהפכני בטהראן. הערבים מודעים לחוסר האונים שלהם מול האיום הזה ומחפשים משענת חיצונית. חלק ניכר וחשוב ממדינות ערב מבין שהמשענת האמריקאית המסורתית איבדה הרבה מכוחה, חלק ניכר מהמוטיבציה שלה ואת רוב אמינותה. הן יודעות שהגורם המחויב ביותר להילחם בשאיפות ההגמוניות של איראן היא ישראל, ולמדו להעריך את כוחה ואת נחישותה. ישראל הרבה פחות חשובה מארצות הברית, אך כאשר היא נלחמת בפועל באיראן ובשלוחיה במגוון אמצעים חשאים וגלויים, היא הרבה יותר אמינה ואפקטיבית.

בתחום הגרעיני ניסה, בתיאום עם איראן, לדחות בעשור או מעט יותר את המועד שבו תהפוך איראן למדינת סף גרעיני, ולא התמודד עם הכשרת התנאים לפריצה הזו בתחום אמצעי השיגור ומחקר הנשק.

ההתמקדות של ממשלי אובמה וביידן בשאלת זכויות האדם בכמה מבעלות הברית הערביות של ישראל מקשה על הקואליציה הזו. כך למשל קיבלו שתי המדינות הערביות החשובות ביותר במאבק נגד איראן וטורקיה כתף קרה מצד וושינגטון, בשל הדיקטטורה הצבאית של הנשיא א־סיסי ומעורבותו של יורש העצר הסעודי בן סלמאן ברצח העיתונאי ג'מאל ח'אשוקג'י באיסטנבול. מדינות זו מקשה על הקואליציה הנאבקת באיראן, אך פרדוקסלית מחזקת את הקשרים הערביים עם ישראל: הערבים מעריכים את העובדה כי ישראל, בניגוד לטהרנים בווינגטון, יודעת שהברירה במזרח התיכון אינה בין משטרים דמוקרטיים לאוטוקרטיות נוקשות. ישראל יודעת, מניסיונה הממושך באזור, כי הברירה בעולם האמיתי היא בין אוטוקרטיות נוקשות פרו־אמריקאיות כמו מצרים וערב הסעודית, המוכנות לפתח שותפות אינטרסים עם ישראל, ובין משטרים דכאניים, רדיקליים ותוקפניים המפעילים פרקטיקות ברבריות כמו בסוריה ובאיראן ורואים בארצות הברית ובאיראן אויב. אם ניתן לקיים משטרים אוטוריטריים נוקשים פחות, כמו במרוקו או בירדן, הדבר רצוי, אך הנקשות תלויה ברמת האיום על המשטר ובמידתיותו.

האתגר הטורקי

האתגר הטורקי מאיים על כלל האזור פחות מהאיראני ואינו כולל רכיב גרעיני, אך הוא חשוב ופועל בהקשר של היחסים עם ישראל באותו כיוון כמו האיום האיראני והמדיניות האמריקאית. ארדואן מסוכן ומזיק בעיקר בשני תחומים: הוא פטרונם של האחים המוסלמים המאיימים על משטרים רבים באזור; והוא חותר כבר בשלב הנוכחי להשליט באמצעים כוחניים את מרותו על האגן המזרחי של הים התיכון. בהקשר רחב יותר גם הוא חותר להגמוניה אזורית, לרבות בקווקז. משטרו של א־סיסי במצרים מתקיים דרך קבע בצל האיום של "האחים". למרות צעדי התפייסות זהירים בשנת 2021, א־סיסי עדיין רואה בתומכם מאנקרה אויב מסוכן. לו היו "האחים" שורדים בשלטון במצרים (למעשה הם קיבלו את ברכתו של אובמה) היה האזור כולו נקלע למצוקה קשה, וישראל הייתה עלולה להיקלע שוב למתחים קשים ואולי אף לעימות עם המדינה הערבית הגדולה והחשובה ביותר. האחים המוסלמים בשלטון בטורקיה, במצרים ובחמאס היו מסכנים את המשטר ההאשמי בירדן בעידוד האופוזיציה המאיימת ביותר בממלכה

המוסד יוסי כהן ושהה במקום כארבע שעות. הצנזורה בישראל התירה את פרסומה המיידי של הידיעה (אייכנר ובלומנטל, 2020).

נחישותו של ממשל ביידן לחזור למדיניות המחזקת את איראן על חשבון בעלות בריתה האזוריות של ארצות הברית וקוצר ידה של ישראל לבלום את המגמה הזו חייבו את ערב הסעודית לחדש את מגעיה עם איראן, בניסיון לצמצם את נזקיה של המדיניות האמריקאית הזו. בן סלמאן גם מכוון קשרים צבאיים עם רוסיה ובכך מאותת לווינגטון על האפשרות לפתוח לארצו אופציות נוספות, לצד תלותה הרבה בארצות הברית. ההתפכחות החלקית של ארצות הברית בעקבות כישלונה באפגניסטן והקשיים במשא ומתן עם איראן מפחיתים במידת מה את החרדה בריאד. עם זאת, אין בערב הסעודית אשליות באשר לסכנותיה של איראן, בעניין מגבלות התמיכה האמריקאית או בדבר נחישותה של ישראל להילחם בהן. נוסף על הסכנה האיראנית, חשוב להזכיר גם שני נושאים רלוונטיים נוספים: האחד הוא החששות המשותפים לישראל ולרוב מדינות ערב ממגמות העומק של הגישה האמריקאית לאזור ומן המדיניות המתגבשת של ממשל ביידן. השני הוא החשש המשותף מאיום האחים המוסלמים של ארדואן ומתוקפנותו באגן המזרחי של הים התיכון.

מדיניות ארצות הברית באזור

שלושה גורמים מרחיקים את ארצות הברית, בצדק, מן המזרח התיכון. הצורך למקד את מאמציה בתחרות הבין מעצמתית עם סין מחייב ריכוז נוכחותה במזרח אסיה; העצמאות האנרגטית והפסקת התלות האמריקאית במקורות האנרגיה הפוסילית באזור מפחיתות את המוטיבציה לנוכחות עמוקה בו; הטראומה של הנוכחות הממושכת וחסרת התכלית בעיראק ובאפגניסטן הפכה מעורבות צבאית מסיבית באזור לבלתי אפשרית מבחינה פוליטית בזירה הפנימית, בוודאי בהיעדר תפיסת איום מיידי וקריטי על אינטרסים אמריקאיים חיוניים. לשיקולים הללו נוספה בעידן אובמה גם נכונות אמריקאית להתפרק מחלקים חשובים של מעמדה כמעצמת על ומן האחריות הנגזרת מן המעמד הזה. במזרח התיכון נגזרה מן הנכונות הזו מדיניות של השלמה למעשה עם החתירה של משטר המהפכה האסלאמית להגמוניה אזורית, לרבות חתירה במישורין ובאמצעות שלוחיו תחת משטרים סוניים והתמודדות צרת אופק עם החתירה האיראנית לארסנל גרעיני. אובמה אותת במהלכו לערב הסעודית, למצרים ולמדינות המפרץ כי הוא עלול להחליף את הברית ההיסטורית עימן בברית עם ה"מתונים" באיראן, ואולי גם בקרב האחים המוסלמים.

ותורמת גם להשתלטות חמאס על הגדה. גם בערב הסעודית וברוב המפרציות רואים בהם סכנה. באגן המזרחי של הים התיכון תובע לעצמו ארדואן, בגסות אופיינית, מים כלכליים בלעדיים לקידוחי גז, תוך דריסת זכויותיהן של יוון וקפריסין ופגיעה פוטנציאלית קשה באינטרסים של מצרים וישראל. קשריו ההדוקים עם ממשלת א-סראג' בלוב והסיוע הצבאי שהוא מגיש לה, לרבות באמצעות מיליציות של זרים, מאיימים על מצרים בגבולה המערבי. בגבולה הדרומי של טורקיה ובצפון סוריה הוא מאיים על הכורדים. מול ישראל הוא מזיק, למרות הקשרים הכלכליים היציבים. הוא תומך חשוב בחמאס בעזה ואפילו מאפשר בזיהרות הפעלת טרור של גורמי חמאס המקבלים חסות בטורקיה. ארדואן גם מנהל ניסיון שיטתי לפגוע במעמדה של ישראל בירושלים ובמעמדה המיוחד של ירדן בהר הבית. ניסיונותיו לשכך את העימות לאחרונה, בשל החשש ממדיניותו הביקורתית של ממשל ביידן, אינם משנים את התמונה.

קואליציה ישראלית-ערבית ומבחניה

כל הגורמים שנדונו כאן – האיום האיראני, האתגר מצד ארדואן והאחים המוסלמים, חולשת הערבים, חוסר האמינות של התמיכה האמריקאית והערכת הנחישות של ישראל – חברו יחד ליצירת מציאות אזורית חדשה, שהשפעתה על יחסי ישראל-ערב דרמטית. במסגרתה לא ניצבים עוד "הערבים" יחד מצד אחד של המתרס נגד ישראל. לא מדובר רק בחריגים המלווים תוך מגננה פוליטית את ההסכמה הכלל-ערבית העוינת. מדובר למעשה בקואליציה אסטרטגית, שבה חברות ישראל ורוב מדינות ערב נגד איראן, טורקיה, האחים המוסלמים וגורמים ג'האדיסטיים באזור. הקואליציה הזו זקוקה מאוד לתמיכה אמריקאית, אך היא אינה מופעלת על ידי ארצות הברית ואפילו פועלת לעיתים בניגוד לעדיפויותיה. מה שחשוב לישראל אינו רק שיתוף האינטרסים והפעולה עם המדינות הערביות הללו אלא גם ההכרה בווינגטון כי היא אינה מתבקשת לבחור בין המדינה היהודית לבין "הערבים", אלא בין ישראל יחד עם רוב מדינות ערב מצד אחד, ובין גורמים רדיקליים, אנטי-אמריקאיים ממילא, מצד שני. יש סיכוי שגם באירופה תתקבל בהדרגה ההכרה הזו, לפחות בחלקה.

הסכמי אברהם נועדו למסד את המציאות הזו, שהתעצבה עוד לפנייהם, ולתת לה ביטוי פומבי המעצים את המסר ומפתח את תנופתו. בימי ממשל טראמפ הייתה ארצות הברית מוכנה להשקיע תשומות ניכרות ביחסיה עם איחוד האמירויות, בחריין ובעיקר סודאן ומרוקו, כדי לקדם את ההסכמים. היא גם רצתה לצרף

אליהם מדינות ערביות נוספות, ובראשן ערב הסעודית. למרות חוסר ההתלהבות, אין ממשל ביידן יכול או רוצה לסגת מהם, והמגמה גוברת. למרות שהממשל לא אהב את העובדה שכל זה נועד, בין היתר, לחשוף את "אגדת העם" הפרדיגמטית כאילו לפלסטינים השפעה מרחיקת לכת על יציבות האזור וזכות וטו על יחסי ישראל-ערב, הוא אינו יכול למחוק את ההכרה שעמדת המיקוח הפלסטינית נשחקה מאוד גם לנוכח ההסכמים הללו. ביידן יכול לחדש את הסיוע לרשות ולאונר"א ולפתוח מחדש את הקונסוליה בירושלים כשגרירות לפלסטינים, אך לא לשנות את מגמת השחיקה (Schueftan, 2021).⁸ המבחן הקריטי ביותר של הקואליציה האסטרטגית הישראלית-ערבית, שאינה יכולה למצות את הפוטנציאל הטמון בה כשהיא מתנהלת בסתר, הוא נכונותה של דעת הקהל הערבית לעכל את "היציאה מהארון" של מה שהוצג לדורות של ערבים משכילים ומודעים פוליטית כבגידה. עד לאחרונה שררה הסכמה רחבה שסך ההשתוללות שאינה ניתנת לריסון של ערבים בכל האזור ושל מאות אלפי מוסלמים מעבר לו הוא נמוך ביותר. הנחה זו הרתיעה גורמים באירופה, בארצות הברית ואפילו בישראל מלפעול בדרכים שנראו להם נכונות, פן "יפתחו שערי הגיהנום" וזעמם של גורמים אלימים וקנאים יסחוף איתו את הכול. יש גרעין של אמת בחששות הללו והדבר מחייב זהירות בעיקר בהקשר של מה שניתן להציג כ"איום על אל-אקצא", אך מתברר שגם בתחומים רגישים זה לא היה "כצעקתה".

מבחן מעניין וחשוב בתחום זה היה תגובתו של העולם הערבי והמוסלמי בעקבות העברת השגרירות האמריקאית לירושלים. במשך דורות, משנת 1947 ואילך, נחשב עניין ירושלים רגיש כל כך, שהכול חששו לגעת בו מחשש להתפרצויות זעם אסלאמיות וערביות. גם האמריקאים וידידותיה של ישראל סירבו להכיר רשמית בעובדה הנחרצת שירושלים המערבית היא בירתה מ-1949. מאז 1967 לא קיימת עוד מחלוקת של ממש על ריבונותה של ישראל במערב העיר, אך אפילו אז לא העזו גם ממשלים ידידותיים בווינגטון להכיר בירושלים המערבית כבירה, וקשרו את ההכרה בהסכם עם מדינות ערב ואחר כך עם הפלסטינים. למרות חוק הקונגרס שחייב הכרה כזו מאז 1995, נמנעו שלושה נשיאים אמריקאים – קלינטון בוש הבן ואובמה – במשך רבע מאה מהעברת השגרירות, ודחו את המימוש מדי חצי שנה. כאשר טראמפ העביר את השגרירות בקול תרועה רמה ב-2018, גוועו המחאות המעטות והממוקדות בקול דממה דקה. מתברר שאפילו בנושא זה "העולם הערבי" אינו קיים עוד, והתחזיות בדבר התפרצויות הזעם הגלובליות של "האסלאם" לא התממשו.

מדינות ערב אינן מוכנות להתגייס למלחמה נגד ישראל, לתרום תשומות לאומיות של ממש למאבק נגדה ולחדול משיתוף פעולה איתה בנושאים החשובים להן. חלקן מוכנות אפילו לקיים תרגילים צבאיים איתה. גינויים מגוחכים בארגונים בינלאומיים הם ממילא אבסורד, שבו מצביעות נגד ישראל גם מדינות "בלתי מזדהות" המקיימות עם ישראל בגלוי קשרים קרובים, ואפילו אירופאים צדקנים.

רוב מדינות ערב אינן מוכנות להתגייס למלחמה נגד ישראל, לתרום תשומות לאומיות של ממש למאבק נגדה ולחדול משיתוף פעולה איתה בנושאים החשובים להן.

מתכונת המאבק וההחרמה הכלל-ערבית החלה להופיע בסוף שנות ה-30, השפיעה על ההצטרפות למלחמת 1948 והגיעה לשיאה המובהק בימי השיא של התנועה המשיחית הנאצרית, במחצית השנייה של שנות ה-50 ובראשית שנות ה-60. המתכונת הזו החלה לדעוך אחרי התבוסה ב-1967 ומותו של נאצר ב-1970. אחרי תחייה קצרת ימים במשבר האנגריה ומלחמת 1973 הגיע השבר הגדול הראשון – "סוף ההתחלה" של המתכונת – עם פרישתה של מצרים ממעגל המלחמה בשלהי שנות ה-70. שחיקה נוספת החלישה את המתכונת הכלל-ערבית עם קריסת ברית המועצות, סיום המלחמה הקרה והעולם החד-קוטבי שהביא למזרח התיכון את מלחמת המפרץ הראשונה בראשית שנות ה-90. במהלך אותו עשור התפוגגה אשליה קצרת ימים כאילו ניתן לעשות שימוש בהיחלשות הרדיקלים באזור כדי לסיים את הסכסוך הישראלי-ערבי: תהליך אוסלו עם אש"ף ש"פתור" את הסכסוך הזה בפשרה היסטורית עם הפלסטינים על סוגיית הליבה שלו. מהלומה ניצחת למתכונת הכלל-ערבית הזו ניחתה עם האביב הערבי בעשור השני של המאה הנוכחית, כאשר הערבים עצמם הכירו בכישלונם ובחולשתם והפנימו את מלוא המשמעות של האיום האיראני. בעקבות המדיניות האמריקאית בתקופת אובמה התברר לרבים משליטי האזור גם הצורך בשותפות אסטרטגית אמינה עם ישראל. הבנות אלה באו לידי ביטוי לאחרונה בהסכמי אברהם.

הזהירות הנדרשת מייחוס למתכונת החדשה שהתגבשה משמעות סופית ומהפכנית מדי חשובה לא פחות מהבנת המפנה החד במתכונת הסכסוך. לא מדובר בפתרון הסכסוך ולא בהסרת הממד האלים שלו. ודאי שלא מדובר בשלום, קל וחומר בשלום אזורי. נראה שישראל תוסיף, לפחות במהלך הדור הקרוב,

בעניין דרמטי הרבה פחות, אך מעניין ורב-משמעות בזכות עצמו, נבחנה עמידותה של הקואליציה הישראלית-ערבית בעקבות "שומר החומות" במאי 2021. במתכונת הקודמת היו מאפייני הפעולה הישראלית מעוררים התפרצות גל של זעם בעולם הערבי, שהיה כופה על המשטרים להתגייס פוליטית נגד ישראל ולהסיג לאחר את היחסים איתה. בפועל הגיבה דעת הקהל הערבית בקול ענות חלושה,⁹ למרות כתישה שיטתית של מערכות הלחימה בלב האזורים המאוכלסים בצפיפות של עזה, חיסולם של אלה מראשי חמאס שישראל הצליחה לאתר וההרס בשידור חי של רבי קומות בשכונות היוקרה. המשטרים הערביים במדינות הקואליציה הזו לא נאלצו אפילו להעמיד פנים שהם מסתלקים משיתוף פעולה עם ישראל (INSS Israel, 2021).

על פי המדד המפוקפק של דיווחי התקשורת, ערבים באירופה ניצלו את ההזדמנות להשתולל ברחובות יותר מעמיתיהם בבירות ערב. העובדה שתנועת חמאס ברצועת עזה מהווה חלק מתנועת האחים המוסלמים המאיימת על חברי הקואליציה הכריעה בחשיבותה את העובדה שמדובר בפלסטינים האמורים לכאורה לעורר סולידריות לאומית כלל-ערבית. לישראל ולמצרים עניין משותף בהגברת התלות של חמאס בקהיר, כיוון ששתיהן מבינות את סכנותיו. יחסי ישראל עם מצרים, ירדן, בחריין ומרוקו אפילו שופרו, לרבות בממד הפומבי הרגיש. זמן קצר אחרי העימות בעזה התקבל לראשונה מזה 13 שנים שר חוץ ישראלי בביקור בקהיר. עם כינון הממשלה החדשה כעבור חודשים ספורים, התקיימה סדרה ארוכה של פגישות בדרגים הבכירים ביותר, בראשן ביקור של ראש הממשלה אצל נשיא מצרים בשארם א-שיח', מפגשים של ראש הממשלה ושר החוץ עם המלך עבדאללה בעמאן, ביקור של שר החוץ בבחריין ובמרוקו ובכללו פתיחת השגרירות ברבאט, חילופי שגרירים עם איחוד האמירויות ומינוי שגריר בבחריין. גם תהליכי הנורמליזציה עם מדינות המפרץ חוזקו, בעקבות התגברות הטיסות הישירות מישראל למדינות המפרץ.

סיכום

חשוב לאפיין בבהירות את המציאות החדשה שנוצרה בהדרגה בדור האחרון ולהשמיע אזהרה ברורה ומהדהדת מפני פרשנות מלבבת מדי ומציפיות חסרות כל בסיס בדבר טרנספורמציה של יחסי ישראל-ערב בעתיד הנראה לעין.

בצד החיוב נכון לומר כי מאבק הקולקטיב הכלל-ערבי נגד ישראל ואפילו הסולידריות הכפויה, הנאלצת לתרום בפועל לעימות בכורח הלחצים הכלל-ערביים, נשחקו, התמוססו והתכרסמו עד שעיקרם נמוג. רוב

מקורות

אייכנר, א' ובלומנטל, א' (2020, 23 בנובמבר). נתניהו המריא לסעודיה ונפגש בחשאי עם יורד העצר בן סלמאן. **Ynet**.
אל-ראשד, ע' (2020, 15 באוגוסט). [בערבית: **الإمارات وإسرائيل**] האמירויות וישראל. **א-שרק אל-אוסט**.
בן-צבי, ש' (2002). ההוצאה והעלות הכללת לביטחון, בתוך: א' טוב (עורך), **הביטחון והמשק הלאומי בישראל: אתגרים ומענים במדיניות ייצור הביטחון** (עמ' 48–38). מזכר מס' 62, מרכז יפה למחקרים אסטרטגיים. <https://www.inss.org.il/he/wp-content/uploads/sites/2/02/FILE1193227057.pdf/2017/content/uploads/sites/2/02/FILE1193227057.pdf>
ברון, ג' (1995, 16 באוגוסט). רבין: קלטת ההסתה של ערפאת – כשל מודיעיני. **ידיעות אחרונות**.
גבאי, צ' (2016, 25 באוקטובר). כשהשמש נוספה לרשימת האסירים. **News1 מחלקה ראשונה**. <https://www.news1.co.il/003-D-11539700.html-Archive/003-D-11539700.html>
גבאי, צ' (2018, 30 ביולי). העתיד מאחורייך, הוי שפתי הערבית. **הארץ**. <https://www.haaretz.co.il/literature/poetry/premium-1.6334245>
גלילי, ל' (1995, 3 באוגוסט). ח"כים צפו בנאומים שבהם שב ומושוה ערפאת את הסכם אוסלו להסכם חודיבה. **הארץ**.
גרשוני, י' (1980). **מצרים בין ייחוד לאחדות: החיפוש אחר זהות לאומית 1948–1919**. הקיבוץ המאוחד, עמ' 232–282.
הרכבי, י' (עורך). (1972). **תכנית הפעולה הערבית נגד ישראל: 1949–1967 חלק א'**. אקדמון.
לוי, ג' (1998, 29 באפריל). ראיון עם שמעון פרס. **הארץ**.
מיכאל, ק', וגוז'נסקי, י' (2016). **המרחב הערבי בנתיב הכישלון המדינתי**. המכון למחקרי ביטחון לאומי.
ממרי (2020, 13 בנובמבר). **עריקאת: ישראל הסכימה לוותר על כל השטח, אין מה להיחפז**. <http://www.memri.org/cgi-webaxy/item?5327>
מסמכי עבד אל-נאצר. כך ינואר 1969 – ספטמבר 1970 [ספר בערבית]. מרכז הלימודים המדיניים והאסטרטגיים של אל-אהראם.
סיון, ע' (1974). **לקחים ערביים ממלחמת אוקטובר**. עם עובד ומרכז הר הצופים לחקר ערביי ארץ ישראל ויחסי ישראל ערב, עמ' 11–12.
סעיד, א' (2000). **אוריינטליזם** (ע' זילבר, מתרגמת). עם עובד ומרכז חיים הרצוג לחקר המזרח התיכון והדיפלומטיה.
עג'מי, פ' (1998). **ארמון החלומות של הערבים – אודיסיאה של דור** (ע' זילבר, מתרגמת). עם עובד, עמ' 84.
פורת, י' (1971). **צמיחת התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1918–1929**. המכון ללימודי אסיה ואפריקה, האוניברסיטה העברית, ירושלים, עמ' 199–201; 222; 250; 331; 356.
פורת, י' (1978). **ממהומות למרידה – התנועה הלאומית הערבית הפלסטינית 1929–1939**. עם עובד, עמ' 175–197.
פרס, ש' (1993). **המזרח התיכון החדש**. סטימצקי, עמ' 61–72.
קיסניגר, ה' (2007). **דיפלומטיה** (מבוא – ש' אביניר; ד' בן-נחום, מתרגם). מרכז שלם, עמ' 524–525.
רדיו קהיר (1963, 2 באפריל). נאום נשיא מצרים עבד אל נאצר.
שיפטן, ד' (1987). **אופציה ירדנית**. הקיבוץ המאוחד, עמ' 19–129; 320–338.
שליים, א' (2009). **המלך חוסיין – ביוגרפיה פוליטית** (ד' ברעם, מתרגמת). דביר, עמ' 212; 215.
ששון, א' (1978). **בדרך אל השלום – אגרות ושיחות**. עם עובד, עמ' 373.

להתמודד עם סביבה עוינת ואלימה: בקוטב הרדיקלי תתייצב בעתיד הנראה לעין לפחות מדינה ערבית חשובה אחת. האגף הזה הונהג בעבר על ידי נאצר, סדאם חוסיין וקדאפי. כשסוריה תתאושש ממלחמת האזרחים, הדעת נותנת שהיא תנהיג אותו שוב. איראן היא עתה אויב מר ומסוכן, וטורקיה של ארדואן עוינת. בשתייהן רק חילופי משטר ישנו את התמונה. החברה הפלסטינית בחרה בעימות עם ישראל כדרך חיים ואינה מתכוונת להתמקד בבניית החברה והאומה: חמאס מתמקד באתגר אלים; אש"ף במתכונתו הנוכחית מעדיף עימות פוליטי המלווה באלימות "עממית". בקרב רוב החברה הפלסטינית, בעיקר בגדה המערבית, קשה לזהות בשלב הנוכחי אנרגיות המוליכות לעימות נרחב ואליים עם ישראל, אך הדפוס המוכר מזה מאה שנים לא עבר מן העולם. הדפוס הזה שאב שוב ושוב את רוב הציבור למאבקים שגורמים רדיקליים דחפו לראש סדר היום.

גם המגמות החיוביות שנדונו כאן תלויות בעוצמתה של ישראל, בתדמית העוצמה הזו בעיני הסביבה הערבית וגם בהתפתחויות אזוריות וגלובליות. כך למשל עלולה מדיניות אמריקאית בסגנון אובמה כלפי איראן ומדינות ערב, אם ממשל בידן ירחיק לכת בכיוון הפייסני שאימץ בהיסוס, לשכנע את מדינות המפרץ כי פיוס איראן על חשבון הקשרים עם ישראל יתרום לשרידותן. מימוש הברית האסטרטגית בין איראן לסין והשלמה אמריקאית עם תנופת הישגים איראנית באזור עלולים לחולל תגובה דומה. מהפכה שתביא לשלטון במצרים את האחים המוסלמים תשנה באופן דרמטי את פניו של האזור. קריסת משטר האייתולות באיראן תשנה אותו בכיוון אחר. למרות כל אלה, התפוגגותה של המתכונת הכלל-ערבית של הסכסוך היא אבן דרך חשובה בביטחון הלאומי של ישראל. ישראל נכנסה דרך הדלת הראשית אל הזירה של מאזן הכוחות המזרח-תיכוני כאחת השחקניות החשובות ביותר, אחרי שלאורך שנים רבות ניסתה מדי פעם להשפיע עליו מהחלון האחורי. מגוון ההזדמנויות שלה גדל עד מאוד ומרווח התמרון רחב יותר מאי פעם בעבר.

ד"ר דן שיפטן הוא ראש התוכנית הבינלאומית לתואר שני בביטחון לאומי באוניברסיטת חיפה ומרצה בתוכניות הביטחון באוניברסיטת תל אביב ובמכללה לביטחון לאומי. מאז שנות ה-70 הוא מייעץ בדרג העליון לגורמי הביטחון הלאומי בישראל ומקיים מגעי יעוץ שוטפים עם הגורמים האסטרטגיים הבכירים בארצות הברית, באירופה ובמזרח אסיה. ds1274@georgetown.edu

הערות

- 1 נאום הנשיא נאצר אל חברי המועצה המחוקקת בעזה בתאריך 22 ביוני 1962.
- 2 הצריכה הביטחונית הכוללת, בניכוי המענקים הביטחוניים צנחה מ־30 אחוזים מהתוצר הלאומי הגולמי בשנים 1973–1975; ב־1976–1981 20%; ב־1982–1985 15.5%; ב־1986–1998 10.2% וב־1998 6.7%.
- 3 הפלסטינים דחו כבר ב־1923 מסגרת פוליטית ("מועצה מחוקקת"), למרות שזו הייתה עשויה לתת בידם מכשיר יעיל לסיכול המפעל הציני. בסוף שנות ה־20 ובאמצע שנות ה־30 הוכשלו ניסיונות נוספים על ידי רדיקלים פלסטינים. הפלסטינים דחו גם את הצעת החלוקה של ועדת פיל, ואפילו את המדיניות האנטי־ציונית של בריטניה שנוסחה ב־"ספר הלבן" של 1939. גם מדינות ערב (למעט ירדן) דחו אותה בעקבות הוועד הערבי העליון הפלסטיני. בעקבות המרד הערבי ב־1936–1939 הייתה החברה הערבית מותשת ומרוסקת, על רקע משבר אמון עמוק עם ההנהגה ובקרב החברה פנימה. ב־1948 אימצה במאבק המכריע על גורלה עמדה רדיקלית, שהולכה לתבוסה ולחורבן לאומי. הטאבו על פשרה היסטורית המשלימה עם המדינה היהודית עמוק היום כתמיד, ומבטיח בשלב זה את התמדת הסכסוך והתפרצויותיו האלימות. תוכנית האוטונומיה הייתה אמורה להוליך, לאחר תקופת הביניים, לכיוון ריבוי. ערפאת הסביר בראיון לגדעון לוי בנכחות שמעון פרס כי דחה את האפשרות לנצלה "בגלל האווירה בעולם הערבי. אלמלא זה אולי יכולתי לעשות שלום עם בגין".
- 4 ראש מחלקת המשא ומתן באש"ף סאבי עריקאת תיאר בראיון לעיתון הירדני א־דוסתור את פרטי המשא ומתן בין אולמרט ואבו מאזן במהלך 288 פגישות בשנים 2007–2008, שבסיומן דחו הפלסטינים הסדר מרחיק לכת בפשרונות והסביר את הסירוב: "בקמפ דייויד הגיעו [הצעות ישראל] ל־90%, והיום הגיעו ל־100%." אם כך, מדוע נמהר לאחר כל העוול שנגרם לנו?
- 5 באוגוסט 1995 הציג כותב שורות אלה בכנסת סרטונים של נאומי ערפאת בעזה שבהם הילל מחבלות פלסטיניות, בין היתר בשל פעולת טרור בלב ישראל שהרגה עשרות ישראלים לרבות 12 ילדים (הפיגוע בכביש החוף 1978). ערפאת גם השווה את הסכם אוסלו להסכם במאה השביעית עם שבט בחצי האי ערב שהנביא מוחמד הפר כעבור שנתיים. כעבור שבועיים נשאל ראש הממשלה רבין על כך בוועדת החוץ והביטחון. הוא השיב כי קיימת הנחיה לכל גורמי המודיעין להביא חומרים כאלה והוסיף: "שמעתי על הנאום הספציפי של ערפאת. פניתי למודיעין ובאמת לא היה בידם הנאום. מצאנו את הקלטת בידי פרופסור דן שיפטן. אני מודה, היה לנו ליקוי באיסוף מידע" שמעון פרס קבע כי "זו קלטת נוראה". לא דובר בנאום אחד אלא בהתבטאויות חמורות רבות של ערפאת.
- 6 מרטין קרמר (Martin Kramer) מביא עדויות רבות ומפורטות על הנזק החמור שנגרם בעקבות התכתיבים האלה למחקר האקדמי בארצות הברת ולהבנת המזרח התיכון.
- 7 ראו במאמר דיון במשקלה של הסוגיה הפלסטינית במזרח התיכון בין כותב שורות אלה לגנרל ג'יימס ג'ונס, שהיה היועץ הראשון לביטחון לאומי בממשל אובמה.
- 8 התגייסות חמאס למען ירושלים ואל אקצא ומה שהוצג כעמידת הגבורה שלו כנגד ישראל בעזה אכן העלו מאוד, על פי המשאלים של חליל שקאקי, את יוקרת חמאס בקרב הפלסטינים בגדה ובישראל, אך המשמעות האסטרטגית מוגבלת. במדינות ערב לא הגיב הציבור על העימות בעזה בגילויי זעם נרחבים, שחייבו את המשטרים אפילו להעמיד פנים שהם מחריפים את יחסיהם עם ישראל.
- Al-Azm, S.J. (2004, October 4). Time out of joint – Western dominance, Islamist terror, and the Arab imagination. *Boston Review*. <https://bostonreview.net/al-azm-time-out-joint>
- Arab Youth Survey (2021). <http://arabyouthsurvey.com/en/findings/>
- Gershoni, I. (1981). *The emergence of Pan-Arabism in Egypt*. Shiloah Center for Middle Eastern and African Studies, Tel Aviv University, pp. 35–43
- INSS Israel (2021, September 13). Israel-UAE-US: A Year of Cooperation. Interview with Al-Ketbi. [video] YouTube. <https://www.youtube.com/watch?v=2vdu2-mMjul>
- Kedourie, E. (1970). Pan-Arabism and British policy. In: *The Chatham House version, and other Middle Eastern studies* (pp. 213–235), Praeger.
- Kramer, M. (2001). *Ivory towers on sand: The failure of Middle Eastern studies in America*. The Washington Institute for Near East Policy.
- Laqueur, W., & Schueftan, D. (2016) (eds.) *The Israel-Arab Reader*. Penguin Books, p. 92.
- Levy, J.T., & Young, I.M. (2011). *Colonialism and its legacies*. Lexington Books.
- Melhem, H. (2014, September 18). The Barbarians within our gates. *Politico*. <https://www.politico.com/magazine/story/2014/09/the-barbarians-within-our-gates-111116/>
- Melhem, H. (2017, June 5). The Arab world has never recovered from the loss of 1967. *Foreign Policy*. <https://foreignpolicy.com/2017/06/05/the-arab-world-has-never-recovered-from-the-loss-of-1967/>
- Ministry of External Affairs, Government of India (2005, July 8). Address by prime minister Dr. Manmohan Singh in acceptance of honorary degree from Oxford University. <https://bit.ly/3aoRo0l>
- Saghieh, H. (2020, December 21). Arab Spring: The ten bitter years. *Asharq Al-Awsat*. <https://english.aawsat.com/home/article/2695261/hazem-saghieh/arab-spring-ten-bitter-years>
- Schueftan, D. (2020). Arab Hopelessness and its Strategic Consequences. in: M. S. Roy, & Md. Muddassir Kumar (eds.) *Changing security paradigm in West Asia – Regional and international responses* (pp. 25–38). KW Publishers.
- Schueftan, D. (2021, August). No, you can't: Assessing the prospects of Jones's Two-State Solution. *The Jerusalem Strategic Tribune*. <https://jstribune.com/debate-schueftan-israel-palestine-solution/>
- TeN TV (2018, October 11). Al-Sisi on the October War: It was like a race between Mercedes and Seat. [video] YouTube. <https://youtu.be/LUQu-B6HPd4>
- The Economist (2014, July 5). The tragedy of the Arabs. <https://www.economist.com/leaders/2014/07/05/the-tragedy-of-the-arabs>